

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला

673

चौखम्बा

संस्कृतव्याकरणचन्द्रिका

पूर्व शिक्षाशास्त्री (B.Ed.) प्रवेश परीक्षा, विद्यावारिधि (Ph.D)
प्रवेश परीक्षा, यू०जी०सी० (संस्कृत), नेट/स्लेट, PRT/PGT/TGT

एवं

समस्त संस्कृत प्रतियोगी परीक्षाओं हेतु उपयोगी

लेखक

डॉ. (प्रो०) दयानाथ झा

व्याकरण-साहित्याचार्य, एम०ए०, पी-एच०डी (विद्यावारिधि)

प्राचार्य, स्नातकोत्तर-व्याकरणविभाग,

कामेश्वर सिंह-दरभङ्गा-संस्कृत-विश्वविद्यालय,

कामेश्वरनगर, दरभङ्गा (बिहार)

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
वाराणसी

विषयानुक्रमणिका

विषयाः	पृष्ठाङ्काः विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रथमं प्रकरणम् (वर्णविज्ञानम्)		
मङ्गलाचरणम्	1	अनुनासिकः 8
अक्षरम्	2	अनुनासिकाऽनुस्वारयोः साम्य-
वर्णो वर्णं वा	2	वैषम्यविचारः 8
माहेश्वरसूत्राणि	3	प्रत्याहारविचारः 9
स्वरविचारः	3	वर्णानामुच्चारणस्थानानि 11
स्वरभेदबोधकचक्रम्	4	वर्णानां प्रयत्नविचारः 12
व्यञ्जनविचारः	6	प्रयत्नबोधकचक्रम् 15
स्पर्शाः	6	केचन शब्दविशेषविचाराः
अन्तःस्थाः	7	यमवर्णाः 15
ऊष्माणः	7	अयोगवाहाः 15
व्यञ्जनवर्णबोधकचक्रम्	7	अनुबन्धाः 16
वर्णसम्बन्धिविशेषविचारः		गणपाठः 16
जिह्वामूलीयः	7	प्रश्नमाला 16
उपध्मानीयः	7	उत्तरमाला 22
अनुस्वारविसर्गौ	8	

द्वितीयं प्रकरणम् (पारिभाषिकशब्दविज्ञानम्)

पारिभाषिकशब्द-		प्रश्नमाला 46
विवरणम्	23	उत्तरमाला 50

तृतीयं प्रकरणम् (सन्धिविज्ञानम्)

सन्धिप्रक्रियाविचारः	51	(4) पररूपसन्धिः 58
सन्धिभेदाः	52	(5) यण्सन्धिः 59
अच्सन्धिविचारः		(6) अयादिसन्धिः 61
(1) दीर्घसन्धिः	52	(7) पूर्वरूपसन्धिः 63
(2) गुणसन्धिः	54	(8) अवङ्सन्धिः 64
(3) वृद्धिसन्धिः	55	(9) प्रकृतिभावः 64

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
हल्सन्धिविचारः		(15) रुत्वसन्धिः	77
(1) श्चुत्वसन्धिः	66	(16) जिह्वामूलीयोपध्मानीय-	
(2) ष्टुत्वसन्धिः	67	सन्धिविधायकसूत्रम्	79
(3) जश्त्वसन्धिः	68	विसर्गसन्धिविचारः-	
(4) अनुनासिकसन्धिः	69	(1) सत्त्वसन्धिः	80
(5) अनुस्वारसन्धिः	70	(2) षत्त्वसन्धिः	82
(6) परसवर्णसन्धिः	71	(3) रुत्वसन्धिः	82
(7) पूर्वसवर्णसन्धिः	72	(4) उत्त्वसन्धिः	83
(8) छत्त्वसन्धिः	72	(5) यत्त्वविधिलोपसन्धिः	84
(9) चर्त्त्वसन्धिः	73	(6) रेफसन्धिः	85
(10) मत्त्वसन्धिः	73	(7) रेफलोपसन्धिः	85
(11) कुक्कुटसन्धिः	74	(8) सुलोपसन्धिः	86
(12) धुट्सन्धिः	75	सन्धिबोधकचक्रम्	87
(13) तुक्सन्धिः	75	प्रश्नमाला	87
(14) डमुट्सन्धिः	76	उत्तरमाला	100

चतुर्थं प्रकरणम् (सुबन्तविज्ञानम्)

प्रत्ययविचारः	102	सुबन्तपदनिर्माणार्थक्रमाः	112
सुबन्तपदनिर्माणार्थं कानिचिन्		रामशब्दस्य रूपसिद्धिः	112
महत्त्वपूर्णानि सूत्राणि तेषां		शब्दरूपाणि	115
कार्याणि च	104	स्वरान्तशब्दरूपाणि	115
अजन्तपुल्लिङ्गस्थसूत्राणि		व्यञ्जनान्तशब्दरूपाणि	126
कार्याणि च	104	सर्वादिगणपठितानां महत्त्वपूर्णानां	
अजन्तस्त्रीलिङ्गस्थसूत्राणि		शब्दानां रूपाणि	136
कार्याणि च	108	संख्यावाचकविशेषणशब्दरूपाणि	143
अजन्तनपुंसकलिङ्गस्थसूत्राणि		अव्ययशब्दाः	148
कार्याणि च	108	अव्ययशब्दबोधकचक्रम्	149
हलन्तपुल्लिङ्गस्थसूत्राणि		प्रश्नमाला	149
कार्याणि च	109	उत्तरमाला	159

विषयाः

पृष्ठाङ्काः | विषयाः

पञ्चमं प्रकरणम् (तिङन्तविज्ञानम्).

तिङ्प्रत्ययविचारः	161	जुहोत्यादिप्रकरणस्थ-तिङन्तरूपाणि	190
दशसु गणेषु पठितानि कानिचित्		परस्मैपदि-धातुरूपाणि	190
प्रमुखाणि सूत्राणि तेषां कार्याणि च	162	उभयपदि-धातुरूपाणि	193
तिङन्तपदनिर्माणार्थक्रमाः	163	दिवादिप्रकरणस्थ-तिङन्तरूपाणि	196
दशगणानां विकरणाः तेषां		परस्मैपदि-धातुरूपाणि	198
फलानि च	166	आत्मनेपदि-धातुरूपाणि	201
भ्वादिप्रकरणस्थ-तिङन्तरूपाणि		स्वादिप्रकरणस्थ-तिङन्तरूपाणि	205
परस्मैपदि-धातुरूपाणि	168	तुदादिप्रकरणस्थ-तिङन्तरूपाणि	210
आत्मनेपदि-धातुरूपाणि	175	रुधादिप्रकरणस्थ-तिङन्तरूपाणि	215
उभयपदि-धातुरूपाणि	180	तनादिप्रकरणस्थ-तिङन्तरूपाणि	221
अदादिप्रकरणस्थ-तिङन्तरूपाणि	184	क्र्यादिप्रकरणस्थ-तिङन्तरूपाणि	227
परस्मैपदि-धातुरूपाणि	184	चुरादिप्रकरणस्थ-तिङन्तरूपाणि	230
आत्मनेपदि-धातुरूपाणि	188	प्रश्नमाला	237
उभयपदि-धातुरूपाणि	189	उत्तरमाला	

षष्ठं प्रकरणम् (प्रत्ययान्तधातुविज्ञानम्)

णिजन्तविचारः	238	तिङन्ते वाच्यविचारः	
सन्नन्तविचारः	240	तिङन्ते वाच्यबोधकचक्रम्	252
यङन्तविचारः	242	द्विकर्मक-णिजन्तधातूनां	
नामधातुविचारः		वाच्यान्तरविचारः	259
(1) क्यच् प्रत्ययः	245	कृदन्तविचारः	260
(2) काम्यच् प्रत्ययः	246	कृदन्ते भेदोपभेदबोधकचक्रम्	262
(3) क्यङ् प्रत्ययः	246	कृत्यप्रत्ययविचारः	262
(4) क्यप् प्रत्ययः	247	कृदन्ते वाच्यबोधकचक्रम्	263
(5) आचारक्विप् प्रत्ययः	247	तव्यत्तव्यानीयर् प्रत्ययाः	263
(6) णिङ् प्रत्ययः	247	केलिमर् प्रत्ययः	264
(7) णिच् प्रत्ययः	248	यत् प्रत्ययः	264
प्रश्नमाला	248	क्यप् प्रत्ययः	265
उत्तरमाला	251	ण्यत् प्रत्ययः	266

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
कृत्प्रत्ययविचारः		निमित्तार्थकः कृत्प्रत्ययः	287
कर्तृवाचकः कृत्प्रत्ययः	266	भावार्थकः कृत्प्रत्ययः	290
भूतकालिकः कृत्प्रत्ययः	274	खलार्थकः कृत्प्रत्ययः	295
वर्तमानकालिकः कृत्प्रत्ययः	278	पूर्वकालिकः कृत्प्रत्ययः	295
भविष्यत्कालिकः कृत्प्रत्ययः	282	आभीक्ष्ण्यार्थकः कृत्प्रत्ययः	299
शील-धर्म-साधुकारितावाचक- कृत्प्रत्ययः	284	उणादिप्रत्ययः	300
करणार्थकः कृत्प्रत्ययः	286	प्रश्नमाला	300
		उत्तरमाला	309

सप्तमं प्रकरणम् (स्त्रीप्रत्ययविज्ञानम्)

स्त्रीप्रत्ययविचारः	310	ङीन् प्रत्ययः	319
टाप् प्रत्ययः	310	ऊङ् प्रत्ययः	319
डाप् प्रत्ययः	311	तिप्रत्ययः	320
चाप् प्रत्ययः	311	प्रश्नमाला	320
ङीप् प्रत्ययः	312	उत्तरमाला	322
ङीष् प्रत्ययः	315		

अष्टमं प्रकरणम् (कारकोपपदविभक्तिविज्ञानम्)

कारकविभक्तिविचारः	323	उपपदविभक्तिः	348
उपपदविभक्तिविचारः	323	अपादानकारकम्-पञ्चमीविभक्तिः	
प्रथमा विभक्तिः	325	कारकविभक्तिः	349
कर्मकारकम्-द्वितीयाविभक्तिः		उपपदविभक्तिः	353
कारकविभक्तिः	327	कर्मप्रवचनीयविभक्तिः	354
उपपदद्वितीया विभक्तिः	333	अधिकरणकारकम्-सप्तमीविभक्तिः	
कर्मप्रवचनीयविभक्तिः	335	कारकविभक्तिः	355
करणकारकम्-तृतीयाविभक्तिः		उपपदविभक्तिः	356
कारकविभक्तिः	337	कर्मप्रवचनीयविभक्तिः	359
उपपदविभक्तिः	340	षष्ठीविभक्तिः	359
सम्प्रदानकारकम्-चतुर्थीविभक्तिः		प्रश्नमाला	366
कारकविभक्तिः	342	उत्तरमाला	375

विषयाः

पृष्ठाङ्काः | विषयाः

पृष्ठाङ्काः

नवमं प्रकरणम् (समासविज्ञानम्)

समासविचारः	376	तत्पुरुषसमासस्योपभेदाः	391
केवल-अव्ययीभावसमासः	378	(i) नञ्-तत्पुरुषसमासः	392
तत्पुरुषसमासः	382	(ii) गति-तत्पुरुषसमासः	392
व्यधिकरणतत्पुरुषसमासः	382	(iii) प्रादि-तत्पुरुषसमासः	393
(i) द्वितीयातत्पुरुषः	382	(iv) उपपदतत्पुरुषसमासः	393
(ii) तृतीयातत्पुरुषः	383	(v) अलुक् तत्पुरुषसमासः	394
(iii) चतुर्थीतत्पुरुषः	384	(vi) मयूरव्यंसकादि-तत्पुरुष-	
(iv) पञ्चमीतत्पुरुषः	385	समासः	394
(v) षष्ठीतत्पुरुषः	385	बहुव्रीहिसमासः	395
(vi) सप्तमीतत्पुरुषः	386	समानाधिकरण-बहुव्रीहिसमासः	396
समानाधिकरण-तत्पुरुषसमास		व्यधिकरण-बहुव्रीहिसमासः	397
(i) विशेषणपूर्वपद-कर्मधारय-		बहुव्रीहिसमासस्योपभेदाः	397
समासः	387	द्वन्द्वसमासः	398
(ii) उपमानपूर्वपद-कर्मधारय-		इतरेतरयोगद्वन्द्वः	399
समासः	388	समाहारद्वन्द्वः	400
(iii) उपमितपूर्वपद-कर्मधारय-		एकशेषः-सरूप एकशेषः	400
समासः	388	विरूप एकशेषः	401
(iv) रूपक-कर्मधारयसमासः	389	प्रमुख-सामासिकपदानां सङ्क्षिप्त-	
(v) विशेषणोभय-कर्मधारयसमासः	389	परिचयः	402
(vi) मध्यमपदलोपि-कर्मधारय-		समासबोधकचक्रम्	433
समासः	389	प्रश्नमाला	434
(vii) द्विगुसमासः	390	उत्तरमाला	441

दशमं प्रकरणम् (तद्धितविज्ञानम्)

तद्धितप्रत्ययाः	442	भावार्थकाः कर्मार्थकाश्च	
कृदन्त-तद्धितान्तयोः साम्यवैषम्ये	442	प्रत्ययान्तशब्दाः	454
तद्धितप्रकरणस्था आवश्यकनियमाः		समूहार्थकाः प्रत्ययान्तशब्दाः	455
उदाहरणानि च	443	सम्बन्धार्थकाः विकारार्थकाश्च	
अपत्यार्थक-तद्धितप्रत्ययाः	445	प्रत्ययान्तशब्दाः	456
मत्वर्थीय-तद्धितप्रत्ययाः	451	रक्ताद्यर्थकाः प्रत्ययान्तशब्दाः	457

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
चातुरर्थिकाः प्रत्ययान्तशब्दाः	459	हितार्थकाः प्रत्ययान्तशब्दाः	464
परिमाणार्थकाः सङ्ख्यार्थकाश्च		विभिन्नार्थकाः तद्धितप्रत्ययान्तशब्दाः	464
प्रत्ययान्तशब्दाः	460	प्रश्नमाला	470
शैषिकाः प्रत्ययान्तशब्दाः	460	उत्तरमाला	483

